

УДК 72.033.4(477)«12/13»

Канд. арх., доц. **Дибя Ю. Р.**

Національний університет «Львівська політехніка»

ДЖЕРЕЛА АРХІТЕКТУРИ КВАДРИФОЛІЯ З С. ПОБЕРЕЖЖЯ

Анотація. У статті висвітлено результати архітектурного аналізу самобутньої пам'ятки княжого періоду, храму галицької архітектурної школи, фундаменти якого було виявлено на полі «Мурованка» в селі Побережжя поблизу Давнього Галича. Автор доводить походження її прототипу з Франції.

Ключові слова: Русь, Галич, Франція, церква, архітектура, квадрифолій, графічна реконструкція

Постановка проблеми. На тлі давньоруської сакральної архітектури пам'ятки галицької архітектурної школи вирізняються значною типологічною різноманітністю та застосуванням техніки мурування з тесаних білокам'яних блоків. Характерним типом церков, виявлених на теренах Галицької землі є храми ротондового типу. Серед них зустрічаються й унікальні споруди. До таких пам'яток відносяться і залишки споруди, про яку йтиметься нижче.

У 1935 р. на відстані 20 км від Галича, униз за течією Дністра, біля с. Побережжя, на полі «Мурованка» Я. Пастернак виявив фундаменти невідомого храму княжої доби. Дослідник висунув припущення, що виявлені фундаменти є залишками храму Борисо-Глібського монастиря, побудованого в XIII ст. Данилом Галицьким [1, с. 82]. Проте Я. Пастернаку не вдалося повністю розкрити фундаменти будівлі, а тому форма плану залишилася нез'ясованою. Вдруге на цьому ж місці розкопки здійснювалися у 1959 р. під керівництвом М. Каргера. Фундаменти будівлі було розкрито повністю (рис. 1). Ширина фундаменту сягала 3,5 м, його було закладено на глибину до 1,5 м. Загальний діаметр споруди по зовнішньому контуру складав біля 22 м, по внутрішньому — 15,5 м [2].

Мета статті — висвітлити архітектурні особливості храму-квадрифолія з с. Побережжя у порівнянні з тогочасними храмами Центральної та Східної Європи та виявити прототипи його архітектурного вирішення.

Аналіз основних досліджень. Квадрифолійна форма храму в галицькій архітектурній школі княжого періоду відома за ще однією пам'яткою — квадрифолієм “Полігон”, виявленим в урочищі “Карпів Гай” у Галичі, фундаменти якого вперше обміряв Ю. Захарієвич. Докладних обмірів не можна було виконати з огляду на те, що будівлю було розкопано фрагментарно. Зважаючи на складну форму зафіксованого плану, у літерату-

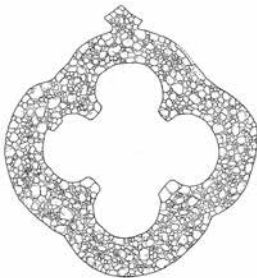

Рис. 1. Квадрифолій з с. Побережжя, план фундаментів (за М. Каргером)

Рис. 2. Квадрифолій “Полігон”, Ерочищі “Карпів Гай” у Галичі (за О. Іоаннісіаном)

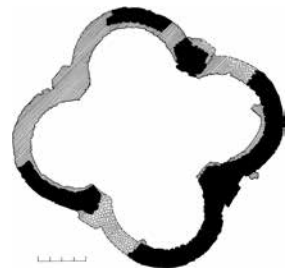

Рис. 3. Квадрифолій у Херсонесі, план фундаментів (за В. Кутайсовим)

рі закріпилася назва “Полігон” [3, с. 113—114; 4, 76—77]. Повторними розкопками під керівництвом О. Іоаннісіана 1979 р. було встановлено, що план Ю. Захарієвича не є документальною фіксацією, а, радше, спробою графічної реконструкції планувальної композиції. Пам'ятка є, як виявилося, ротондою-квадрифолієм (рис. 2). О. Іоаннісіян вважав, що її було побудовано незабаром після галицького Успенського собору, в середині — 2 половині XII ст. [5; 6; 7].

Проте попри загальну типологічну подібність, аналізований чотириконх із с. Побережжя відрізняється від «Полігону» значним масштабом будівлі за планом, масивнішими фундаментами та прецизійніше виконаними обрисами фундаменту. М. Каргер, який дослідив квадрифолій з с. Побережжя, вказав, що подібні храми були досить широко поширені в архітектурі західних сусідів Русі (Польща, Чехія, Угорщина). Проте квадрифолійні храми такого значного масштабу є цілком рідкісним архітектурним явищем.

Обговорення проблеми. Однією з перших монументальних споруд такого типу була ротонда св. Віта на Празькому Граді [8]. Наближених розмірів був також квадрифолій, виявлений у Херсонесі (рис. 3) [9]. Незвичайну потужність фундаментів квадрифолія у Побережжі пояс-

нив О. Іоаннісяном за аналогією з угорськими пам'ятками. Дослідник вказав, що деякі з них (Храст, Як, Папоц) були двохповерховими, що вимагало значно потужнішої основи. Заперечення викликає лише твердження, що угорські храми були близькими за розмірами до квадрифолія, виявленого у Побережжі. Найбільшим, із згаданих пам'яток угорського кола, є квадрифолій у Храсті (Словаччина), мав зовнішній діаметр біля 14 м, що лише наближається до внутрішнього проміру галицького храму (рис. 4, а) [10].

Зовнішній промір квадрифолія у Яку дорівнював близько 9 м, квадрифолія у Папоці – близько 10 м. (рис. 4б–в) [11, дрav. 37]. Це по-

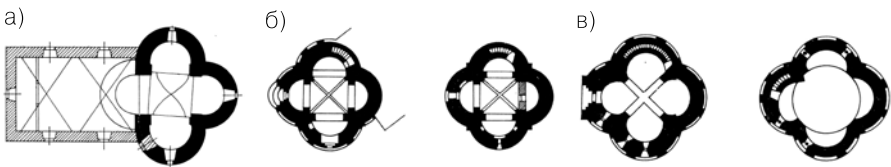

Рис. 4. Плани романських двоярусних квадрифоліїв:

а) Храст над Горнадом, 1-й рівень. Словаччина (за В. Менцлом); б) Як, 1-й та 2-й рівні. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар); в) Папоц, 1-й та 2-й рівні. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар)

рівняння габаритів споруд потрібно, хоча б з огляду на те, що зовнішні проміри найближчого аналога двоярусного квадрифолія св. Якуба в Яку не доходять і до половини величини галицького квадрифолія. Окрім того, галицький храм датується серединою – 2 пол. XII ст., а згадані аналоги, як доводять словацькі та угорські дослідники, відносяться вже до XIII ст. Це все дає підстави вважати квадрифолій, виявлений у Побережжі, самотньою пам'яткою галицької архітектури. Не виключено, що якраз вона і була взірцем для пізніших і не таких масштабних угорських квадрифоліїв.

Головні взаємно перпендикулярні осі квадрифолію з с. Побережжя орієнтовано діагонально відносно сторін світу. Ззовні, на осі північно-західної апсиди виявлено фундаментний відросток, на який, очевидно, спирався сходовий майданчик перед порталом. Морфологічні особливості плану співпадають з планувальними ознаками храму в Папоці.

Патріарх В. Ярема запропонував три можливі варіанти планувальної реконструкції галицького Борисоглібського квадрифолія (рис. 5, а-в). На думку дослідника, плани ярусів були різними. Конхи були лише на першому рівні. Церква мала округле чи квадратне завершення, яке спиралося на пілони, влаштовані на стику конх. В. Ярема не виключав також

можливості влаштування нешироких емпор по периметру центрального простору [12, с. 22].

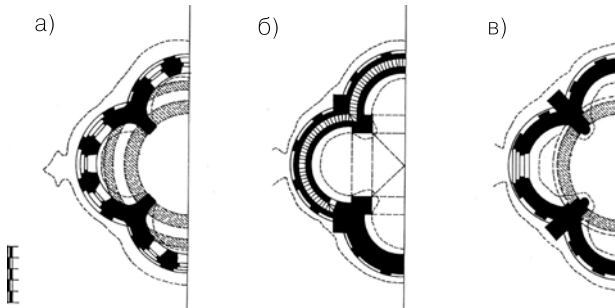

Рис. 5. Варіанти реконструкції плану квадрифоля з Побережжя (за В. Яремою)

На наш погляд, зовнішній обвід двох ярусів квадрифоля у Побережжі був однаковим. Про це свідчить однакова потужність усього периметру фундаментів. Окрім того, близьким аналогом, на який можна спиратися у реконструкції галицького храму, є квадрифолій св. Якуба у Папоці. У порівнянні з цим аналогом, планування галицького храму має свої специфічні особливості, які враховано у пропонованому варіанті реконструкції плану. Квадрифолій у Побережжі мав, очевидно, два входи, окрім західного, був ще й північний, на місці виступу зафіксованого розкопками. Пониження рельєфу до півночі вимагало влаштування додаткових зовнішніх сходів, які мали б мати додатковий фундамент. Невеликий виступ зафіксовано і в середині західної конхи. Саме в цьому місці, на наш погляд, знаходився вхід на сходи, які в товщині стіни вели на другий ярус.

Аналіз планувальної композиції фундаментів храму доводить, що розбивка його плану виконувалася з допомогою модуля, рівного товщині стіни. Внутрішній діаметр храму складав 5 модулів, а внутрішній діаметр конх — 2 модуля (рис. 6, а). При діаметрі зовнішнього розбивочного кола у 22,4 м розмір модуля дорівнює 320 см. Ця величина дорівнює 1 акені (декаподу), або ж — 10 стопам величиною в 32 см. Визначена стопа за розміром докладно відповідає величині візантійської стопи. Радіус східної конхи є на 1 стопу більший (дещо більшою є також східна конха квадрифоля в Папоці). Зауважено також, що осі, на яких знаходяться центри конх, не є взаємно перпендикулярними. Виконана на підставі композиційного аналізу реконструкція плану храму Побережжі (рис. 6, б)

орієнтувалася на архітектурні особливості найближчого аналогу – храму в Папоці. Основні планувальні деталі є кратними визначеній будівельній мірі – візантійській стопі чи ліктію (1,5 стопи).

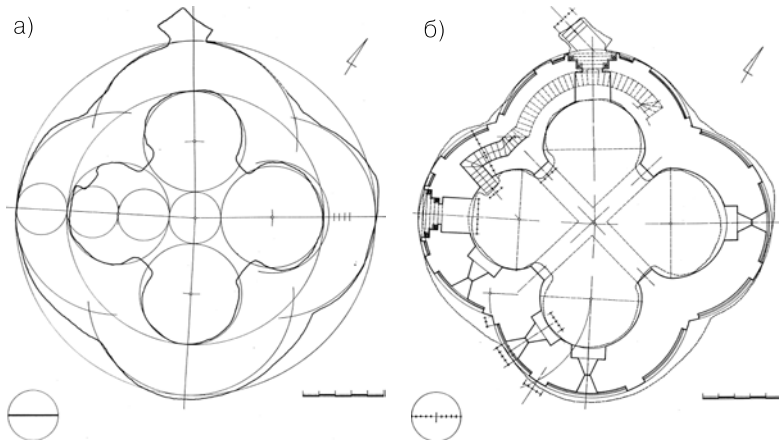

Рис. 6. Особливості планувальної композиції квадрифолія з Побережжя
а) композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля; б) реконструкція плану 1-го рівня

В угорських храмах вхід на сходи було влаштовано в північній консі, а вихід на другому рівні – у західній. У галицькому храмі, у зв'язку з влаштуванням північного порталу, необхідно було робити навпаки. Саме тому на другому ярусі проріз виходу зі сходів мав бути у стіні північної конхи. На верхньому ярусі на дві стопи зменшувалася також товщина стіни. Зовнішній обвід стіни було розчленовано пілястрами, які знаходилися на стику конх та на діагональних напрямках.

У силу збереженості на рівні фундаментів архітектурно-просторові особливості квадрифолія св. Бориса і Гліба, виявленого на полі «Мурованка» у с. Побережжі, є практично невивченими. Кілька варіантів об'ємно-просторової реконструкції цього квадрифолія виконав В. Ярема (рис. 7). Дослідник уявляв храм з банею, яка увінчувала центральний простір, навколо якої міг бути влаштований неширокий обхід [12, с. 22].

Як довів порівняльно-типологічний аналіз планів, з квадрифолієм у Побережжі виявляє спорідненість група угорських квадрифоліїв (Храст, Як, Папоц) (рис. 8). Найближчим аналогом серед них є храм у Папоці, аналіз архітектури якого став вихідним пунктом у планувальній реко-

струкції галицького храму, яка, у свою чергу, стала підставою для відтворення його об'ємно просторової реконструкції.

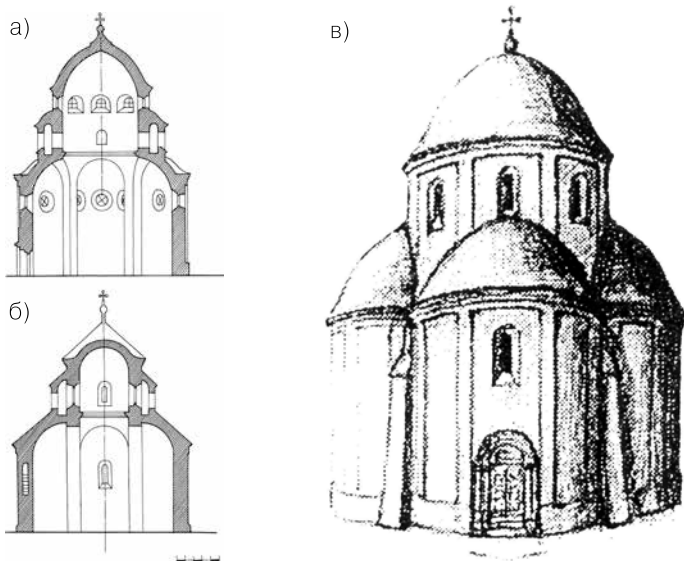

Рис. 7. Варіанти реконструкції квадрифоля "Мурованка" у с. Побережжі (за В. Яремою): а), б) варіанти реконструкції перетину; в) загальний вигляд

Рис. 8. Романські двоярусні квадрифолії: а) Хрест над Горнадом. Перетин та фасад. Словаччина (за В. Менцлом); б) Як. Перетин та фасад. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар); в) Папоц. Перетин та фасад. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар)

Нижній ярус квадрифоля "Мурованка", власне церкву, перекрито зімкнутим склепінням, утримуваним двома масивними діагональними арками, в які переходять пілястри на стику півкіл рамен. До склепіння прилягають чвертьсферичні конхи, що прекуривають півкола рамен

квадрифоля. Вертикальну композицію побудовано на простих співвідношеннях (1:1: 1:1,5) до габаритних величин плану (рис. 9, а). Фасад розчленовано плоскими пілястрами. Віконні прорізи першого ярусу

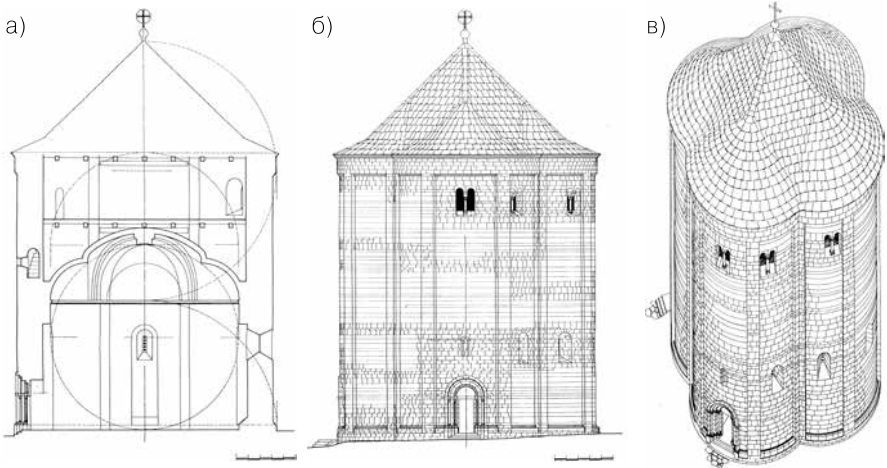

Рис. 9. Об'ємно-просторова реконструкція квадрифоля з с. Побережжя:
а) перетин; б) фасад; г) аксонометрія

завершуються півциркульними арками, у верхньому ярусі влаштовано дифорії. Споруду завершують чотирисхилий дах, ромбоподібні площини якого доповнюються півконусними поверхнями, які накривають рамена. Покрівлю було виконано із свинцевих листів (рис. 9, б-в).

Споруда не просто перевершувала тогочасні центральноєвропейські планувально-просторові аналоги за габаритами, але й виражала масштабність професійних амбіцій її творців та замовників. Цей безтовпний храм за своїми зовнішніми розмірами зіставний з тринефним хрестовобанним центральним ядром Успенського собору в Галичі (який не поступався київським взірцям) та перевищує за планувальними габаритами збережений до нині храм св. Пантелеймона (рис. 10, а-в). Звідки ж черпали натхнення будівничі квадрифоля з Побережжя?

Якщо погодитися з датуванням цього храму 2 пол. XII ст. та його присвятою св. Борису та Глібу, то найвірогіднішою кандидатурою на його засновника є князь Роман Мстиславович (1152 – 19 червня 1205), який близько 1200 р. приєднав до Волині Галичину. Хресне ім'я

Романа — Борис — дає підстави вважати його фундатором галицького квадрифолія.

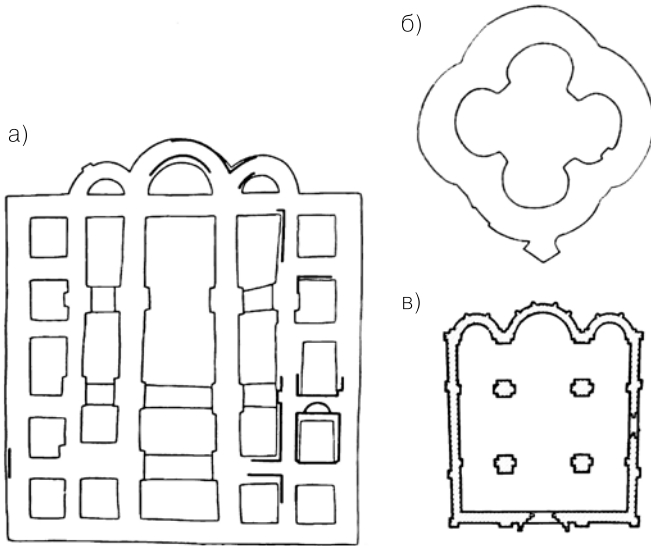

Рис. 10. Блокам'яні галицькі храми:
а) квадрифолій з с. Побережжя; б) Успенський собор; в) церква Пантелеймона.

Масштаби діяльності Романа Мстиславовича виходили далеко поза межі Русі. Випадає згадати про потенційні німецькі контакти галицько-волинського князя, зокрема стосунки між дворами Романа та його німецького швагра — Філіпа Швабського (1178 ÷ 21 червня 1208), підтверджені записом у Пом'янику собору в Шпеєрі про смерть брата королеви Марії Мануїла та її сестри Єфросинії, на той час вдови Романа. Свідченням контактів зі швабським двором також вважають звістку Галицько-Волинського літопису про вбивство «царя великого Філіпа Римського» [13, с. 354—362]. У світлі широких зовнішньополітичних зв'язків князя розглядають і проект «доброго порядку» Романа Мстиславовича, відомого за повідомленням «Історії Російської» В. Татищева. Реформаторські плани галицько-волинського князя з покликом на «інші доброчесні держави» («розумні землі») трактується у світлі контактів його двору із землями, що входили до складу Священної імперії [13, с. 123—139].

Свідченням далекоюсяжних контактів Романа Мстиславовича з Європейськими володарями є, на наш погляд, і архітектура квадрифолія з с. Побережжя, найближчий морфологічний та стилістичний відповідник якого знаходиться, як виявилось, у французькому м. Етампі (фр. Étampes), що належить до столичного регіону Іль-де-Франс. Таким аналогом є оборонна споруда — донжон кололівського замку, побудованого в період з 1130 по 1150 р. Людовиком VII (1120÷1180 рр.) Наприкінці XII ст., Філіп II Август (1165÷1223 рр.) спорудив ззовні два квадратні замкові мурі, з'єднані між собою мостом.

До сьогодні збереглися лише стіни донжону (рис. 11). Будівля у плані має форму чотириконха (квадрифолія) (рис. 12; 13). Донжон розділено на чотири рівні зі входом на другому поверсі. Пелюсткоподібна форма

Рис. 11. Донжон замку в Етампі. Сучасний вигляд

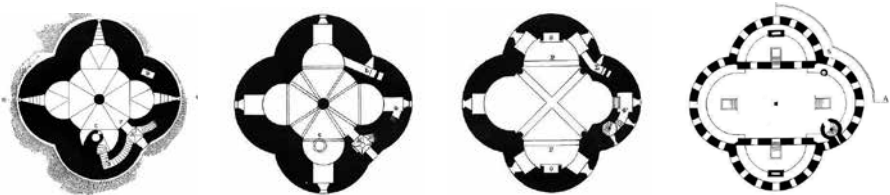

Рис. 12. Донжон замку в Етампі. Плани рівнів

покращувала захист вежі від обстрілу пороками, зменшуючи зону мертвого огляду по периметру стіни. Округлі форми рикошетом відхиляли постріли камінням, а гурдиції верхнього рівня вежі дозволяли захисникам здалеку обстрілювати підходи до замку.

Цей своєрідний чотириконховий план постав у результаті розвитку, фортифікацій середини XII ст. Якими ж шляхами ця специфічна форма

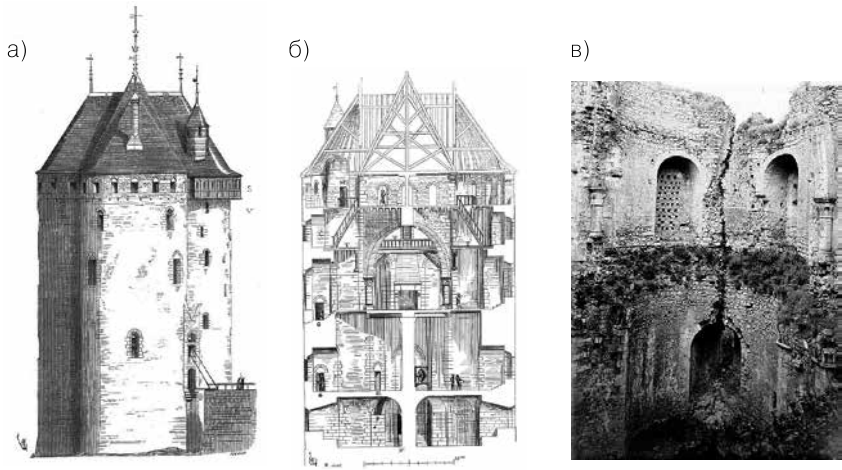

Рис. 13. Донжон замку в Етампі: а) графічна реконструкція фасаду; б) графічна реконструкція перетину; в) сучасний вигляд з середини

досягнула руського Галича наприкінці XII ст.? З 1201 до 1213 р. у цій вежі перебувала у заточенні Інгеборга Данська (королева Франції в 1193 і 1200–1223 рр.) Вона була коронована 14 серпня 1193 р. в Ам'єнському соборі, одружившись із королем Філіпом II Августом, який став удівцем після смерті Ізабелли де Ено. За нез'ясовних обставин наступного дня після весільної ночі Філіп попросив послів відправитися разом з Інгеборгою назад в Данію, але ті відхилили його пропозицію і поїхали, залишивши королеву у Франції. 5 листопада 1193 р. на асамблеї єпископів Філіп домігся їхнього дозволу розлучитися з нею, а 1 червня 1196 р. одружився з Агнесою Меранською. Інгеборга висловила свою незгоду з приводу анулювання шлюбу і апелювала до папи Целестина III. Опір Інгеборги став початком її тривалої ізоляції, яка з невеликими перервами тривала 20 р. Через наполягання папи Інокентія III, який 6 грудня 1199 р. на церковному соборі в Діжоні відлучив короля від церкви, Філіп ще до смерті Агнеси (1200 рік) визнав Інгеборгу своєю дружиною, але незабаром відкинув її. У 1213 р. він знову повернув Інгеборзі місце дружини і королеви. Після свого звільнення вона жила в сані настоятельки абатства Святого Жана в Корбі й померла бездітною 29 липня 1236 р.

Через родинні зв'язки із польським двором Інгеборга Данська є пов'язаною з Романом Мстиславовичем. Вона була дочкою короля

Данії Вальдемара I Великого і Софії Полоцької. Вважається, що Софія була донькою полоцького князя Володаря Глібовича і Рикси, доньки Болеслава Кривоустого. Сином польської княжни Агнешки, доньки Болеслава Кривоустого, був Роман Мстиславович. Питання статусу Інгеборги було відоме у всіх судах Європи. Можна припустити, що у його вирішенні брав участь і її родич по руській та польській лініях — князь Роман. Саме ця ситуація дозволяє пояснити появу у Галичі чотириконхової споруди (найвірогідніше — оборонного монастирського храму), взорованої на донжон замку у французькому Етампі та запропонувати нові штрихи у її графічній реконструкції.

Висновки

Проведений аналіз доводить непересічність архітектурних та конструктивно-технологічних якостей квадрифолійного храму, виявленого в урочищі “Мурованка” біля с. Побережжя. Цю пам’ятку слід трактувати яскравим втіленням творчого генію галицьких зодчих та запрошених із Заходу (Франції) майстрів. Будівля є доказом того, що романська традиція не просто механічно адаптувалася на галицькому ґрунті, але й набувала своєрідних та якісно нових проявів, орієнтованих на прогресивні, новаторські взірці.

Література

1. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. [Текст] / Я. Пастернак. — Львів; Краків, 1944. — С. 238 с.
2. Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. [Текст] / М. К. Каргер // Краткие сообщения института археологии АН СССР. — М., 1976. — Вып. 146. — С. 53–59.
3. Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiazecego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 [Text] / I. Szaraniewicz. — Lwow, 1883. — 264 s.
4. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885 [Text] / I. Szaraniewicz. — Lwow, 1886. — 90 s.
5. Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича [Текст] / О. М. Иоаннисян // Археологические открытия 1979 года. — М., 1980. — С. 273.
6. Иоаннисян О. М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. [Текст] / О. М. Иоаннисян // Краткие сообщения института археологии АН СССР. — М., 1982. — Вып. 172. — С. 39–46.

7. Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века [Текст] / О. М. Иоаннисян // Советская археология. – М., 1983. – № 1. – С. 231–244.
8. Posmourny J. Svatovaclavska rotunda na Prazskem Hrade ve svetle rotund velkomoravskych [Text] / J. Posmourny // Památky archeologicke. – Praha, 1971. – R. LXII. – Cis. 2. – S. 457–487.
9. Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса [Text] / В. А. Кутайсов // Советская археология. – М., 1982. – № 1. – С. 115–169.
10. Mencl V. Stredoveka architektura na Slovensku [Text] / V. Mencl. – Praha; Presov, 1937. – Т. 1. – С. 353–355.
11. Gervers-Molnar V. A kozepkori magyarorszag rotundai [Text] / V. Gervers-Molnar. – Budapest, 1972. – 93 p.
12. Патріарх Димитрій (В. Ярема) Церковне будівництво Західної України [Текст] / Ярема В. Загальна редакція Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – 68 с.
13. Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат. у 2 т. [Текст] / О. Майоров – Біла Церква, 2011. – Т. 1: До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. – 318 с.; Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. – 462 с. (319–780 с.).

Аннотация. В статье отражены результаты архитектурного анализа саомытного сооружения княжеского периода, храма галицкой архитектурной школы, фундаменты которого были обнаружены на поле “Мураванка” в селе Побережье вблизи древнего Галича. Автор доказывает происхождение ее прототипа из Франции.

Ключевые слова: Русь, Галич, Франция, церковь, архитектура, квадрифолий, графическая реконструкция

Annotation. The paper presents the results of the analysis of original architectural structure princely period, the temple of Galician architectural school, the foundations of which were discovered in the village Poberezhzhyha near the ancient Galic. The author proves the French origin of the prototype of this temple.

Keywords: Rus, Galich, France, church, architecture, Quadrifolium, graphic reconstruction